

„Das französische Traplier-Spiel”

Egy 1670-es beszélgetésjáték tanulságai

G. Etényi Nóra

A Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg Carl von Ossietzky nagy volumenű és sokrétű kéziratára napjainkig őrzi a kora újkori művelt városi polgárok szenvedélyes kéziratgyűjtési szokásainak emlékét, lenyomatát.¹ A Hanza-város 17–18. századi kulturális elitje nemcsak közvetlenül Hamburg történetének fordulópontjaira, mindennapi életére vonatkozó kéziratokat, városi krónikákat írta és gyűjtötte, amint ez az identitásformáló tevékenység a Német-római Birodalom sok jelentős birodalmi városában megragadható, hanem igyekeztek beszerezni más városokból, döntéshozási színterekről származó kéziratokat is.² Tudósok és művészek írásai mellett a nemzetközi politikai erőviszonyokat bemutató ismeretanyag iránt is élénken érdeklődtek a tehetséges gyűjtők. Hamburg a 17. század második felében a Német-római Birodalom egyik legdinamikusabban megújuló városa, gazdasági prosperitás, az újdonságok iránti igény, kulturális nyitottság egyaránt jellemezte a nagy forgalmú kikötővárost, az alsószász kerület központját.³ 1658-tól működött a Johann Rist által alapított „Elbschwanenorden” irodalmi társaság, s a műveltségigényt növelte Georg Greflinger is.⁴ Hamburgi tudósok tízezer kötetes könyv- és kéziratgyűjteményeket hagytak a városra.⁵

¹ Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg Carl von Ossietzky Kéziratárában 2025 májusában az ELTE Erasmus-ösztöndíjával kutathattam, Prof. Dr. Robert Zopf igazgató s Dr. Katrin Janz-Wenig segítségével, ezúton is köszönöm.

² LOHSE 1968.

³ STEIGER, RICHTER (Hrsg.), *Hamburg*, 2012; KRIEGER 2012, 797–829.

⁴ GARBER 2012, 13–43; BERGHAUS 1985, 1–14.

⁵ MULSOW 2012, 45–63; RAABE 1977.

A hamburgi kiadványokban megragadható az északi régión túlnyúló, itáliai, spanyol, portugál s gyarmati területekre is kiterjedő külpolitikai, gazdasági hírek intenzív beáramlása. A nyomtatott kultúrára közvetlen és erős a németalföldi és angol hatás, implicit a francia befolyás. Hamburg egyszerre vált a hetilapkiadás fellegvárává⁶ és a felhalmozott értékes információt új módon teauráló kiadványok mintaadó centrumává, amint azt a hivatásos író, szerkesztő, kompilátor, Eberhard Werner Happel (1647–1690) történeti művei, tudományos újságjai, a *Relationes Curiosae* (1683–1680) s regényei bizonyítják.⁷ 1696-tól a hamburgi kiadók kötelezpéldányokat adtak a városi könyvtárnak. A Ratsbibliothek már 1479-től nyilvános könyvtárrá vált. 1735-től kereskedelmi könyvtárat (Commerzbibliothek) is létrehoztak nyomtatványokkal és kéziratos naplókcal, úti beszámolókkal, gazdasági iratokkal.

A városi polgárok a Német-római Birodalom bel- és külpolitikai működésére vonatkozó diplomáciai levelezések, a regensburgi állandó birodalmi gyűlésről származó jelentések mellett 16-17. századi gúnyverseket, politikai kríziseket bemutató beszélgetésjátékokat is gyűjtöttek. Egy vaskos kéziratkötetbe 1570 körüli pasquillusok mellett 1630 és 1710 között papírra vetett pamfletek kerültek. Egy, a Német-római Birodalom viszonyait bemutató beszélgetésjáték végén pontos adatokkal szerepel, hogy Frankfurtban, 1666. március 13/23-án jegyezték fel.⁸

A kéziratok egy része a híres bibliofiltól, Zacharias Conrad von Uffenbach-tól (1683–1734) Frankfurt am Mainból származtak Hamburgba, de a kötetbe Johann Friedrich Schletzer (1635–1659) brandenburgi tanácsos hagyatéka is bekerült, aki 1659-ig londoni rezidensként jutott értékes információkhoz. A 25 000 könyvet és sok keleti kéziratot beszerző hamburgi Johann Christoph Wolf (1683–1739) a 18. század elején vette meg Uffenbach gyűjteményét. Az Uffenbach család első nevezetes tagja, Philipp Uffenbach (1566–1636) festőként és metszőként szerzett presztízst és 1598-tól polgárjogot Frankfurt am Mainban, 1596-ban Eger látképét is elkészítette.⁹ De Zacharias Conrad testvérét, Johann Friderich von Uffenbach (1687–1769) utazót is számontartják természettudományos gyűjteményéért.

Több szempontból különleges egy majd száz „megszólalást” összegző 1670-es pamfletkézirat, melyben az európai hatalmi tényezők között a magyar politikai elit képviselői is megjelentek.¹⁰ Az aktuális európai változásokat allegorikus

⁶ BÖNING 2005, 105–134.

⁷ TAMÁSSY-LÉNÁRT 2016.

⁸ Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg (StUBH) Cod. Hist 43. Sammelband zur Deutsche Geschichte N. 10. New Piquet-Spiel 313–315.

⁹ OPITZ 2015.

¹⁰ StUBH Cod. Hist 43. Sammelband zur Deutsche Geschichte N. 13. Französisch Trapelier-

jelenetben bemutató pamfletek gyakran használták a sok nézőpont exponálására lehetőséget nyújtó kártyajátékformát, jelezve, hogy nemcsak nagy gazdasági és katonai potenciállal lehet tényezővé válni, hanem szövetséges kisebb hatalomként is. A csapdára és vadászatra utaló társasjáték sokrétű értelmezési keretként hangsúlyozta a gyors átrendeződést, a forgandó szerencsét s a stratégiai és taktikai képességek értékét. A szatirikus hangvétel a kellő távolságtartásra figyelmeztette a jelenséget megfigyelő olvasókat.¹¹ A „Traplier-Spiel”-t nagy összegekkel, több pénznemben (schilling, dukát, dénár) játszották a fiktív résztvevők, kártyákkal és figurákkal egyaránt manőverezve a képzeletbeli játéktáblán. Az allegorikus jelenetekre építő német kiadású szarkasztikus publicisztikák az 1670-es években rendszeresen használtak francia játékokat keretként, így is jelezve Franciaország meghatározó szerepét az európai politikában, majd XIV. Lajos kedvező megítélésének gyors változását.¹²

A vesztfáliai békekötés után Franciaország jelentős birodalmi befolyását a „béke őre” szerep legitimálta. Az Oszmán Birodalom elleni háborúba való tengeri és szárazföldi bekapcsolódás is erősítette a pozitív képet. A várható spanyol örökösödési konfliktusban a francia igények egyre nyíltabb képviselője, a pireneusi békekötés után XIV. Lajos Mária Teréziával, IV. Fülöp spanyol király első lányával 1660-ban kötött házassága, majd a Spanyol-Németalföldről indított devolúciós háború (1667–1668) gyorsan szertefoszlatta az európai hatalmi egyensúly reményét, sőt a Hollandia elleni 1672 és 1679 közti háború idején már a Franciaország „univerzális monarchiára” való törekvésével szembeni fellépés jelent meg közös európai célkitűzésként a birodalmi diskurzusokban, sokszor holland vagy hollandnak nevezett kiadványok nyomán.

A kéziratos pamflet tájékozott szerzője otthonosan mozgott a diplomácia világában. Művében I. Lipót politikáját legitimálta. A beszélgetésjáték császár figurája hol az elit meggondolatlan lépéseitől szenvedő alattvalókra hívta fel a figyelmet, hol a francia politika fondorlataira, de az is kitűnt, hogy csak kevés pénzt tud felvonultatni, s kezdetben szűk körűként mérte fel a résztvevőket. A szerző a Habsburg-dinasztia érdekeit láttatva összegezte a Spanyol Királyság „hosszú és sok veszteséggel járó” küzdelmét Franciaországgal szemben, s ezzel összefüggésben Portugália 1640 után növekvő befolyására is utalt. A kézirat azt is kiemelte, hogy VI. Alfonz (1656–1683) uralkodásra képtelen, s ezért testvére, II. Péter (1683–1706) az ország irányítása mellett a feleségét, a „francia ajándékot”, Savoya-Neumours-i Mária Franciskát is átvette.

Spiel 329–342.

¹¹ G. ETÉNYI 2013, 67–92.

¹² WREDE 2004.

A pamflet összetett módon mutatta be több ország belpolitikai problémáit, főként a Magyar és a Lengyel Királyság esetében hangsúlyozta a francia politikai érdekek megjelenésének veszélyeit. A szöveg külön „francia frakció” jelenlétét emelte ki Lengyelországban, név szerint említve az 1674–1686 közt követté kinevezett francia ágenszt, „Bethun”-t, François Gaston de Béthune-t (1638–1692). 1665 áprilisától 1668 júliusáig Pierre de Bonzi béziers-i püspök francia ágensként fogta vissza II. János Kázmér lengyel király (1648–1668) lemondási szándékát.¹³

Az északi hatalmi átrendeződés aktuális erőviszonyai azonban nem jelentek meg részletesen a szövegben, mindössze Moszkva, a tatárok, a kozákok, Svédország és Dánia szerepe került elő röviden és elnagyoltan. Svédország esetében éppen a Franciaországgal való hosszú együttműködés utáni váltás bontakozott ki, a pamflet visszautalt „Triple-pártként” az Angliával, Hollandiával 1668 januárjában megkötött hármas szövetségre. A kézirat magas nivójú információi nemcsak bekövetkezett, hanem az aktuális változásokra is rámutattak, jelezve a Hollandia elleni francia támadás előkészületeit s az emiatt átalakuló szövetségeket.¹⁴

A Német-római Birodalom aktuális állapota több aspektusból is reálisan bontakozott ki a rövid utalásokból. A jórészt a török elleni összefogás érdekében Johann Philipp von Schönborn mainzi érsek által 1658-ban létrehozott, de Franciaország által is erősen támogatott Rajnai Szövetség¹⁵ felbomlása – bár nevesítés nélkül – sokféle módon megjelent. A pamfletben az egyházi választófejedelmek, az „örök” birodalmi gyűlés helyszíne, Regensburg, s az egységében is megjelenített Német-római Birodalom szintén a francia befolyás térvesztését összegezte. Ferdinand Maria bajor választófejedelem feleségét, Savoyai Henrietta Adelheidet (1636–1676) sokrétű francia királyi rokonsága miatt franciának nevezte a szarkasztikus elemzés, mely szerint a bajor udvar mégis inkább távolodott XIV. Lajostól, míg a szöveg szerint mindvégig császárhű politikát folytatott a szász és a brandenburgi választófejedelem. Heidelberg esetében Pfalzi Frigyes rövid „téli királyságára” utaló pár sornyi gúnyos szöveg a harmincéves háború nagy krízisét idézte fel. A pamflet Lotaringia alapvető érdekeként emelte ki a császári oldalhoz való tartozást, arra utalva, hogy 1670 áprilisában francia seregek szállták meg a Lotaringiai Hercegséget. A szöveg többször utalt Münsterre és Christoph Bernhard von Galen (1606–1678), a münsteri püspök-herceg Franciaország felé irányuló politikájára, de nem emlékezett meg

¹³ TUSOR 2021, 30–32; BÉRANGER 1967, 287.

¹⁴ MALETTKE, 2012, 347–361.

¹⁵ R. VÁRKONYI 1975; R. VÁRKONYI 2010a, 202–228; R. VÁRKONYI 2010b, 269–310.

arról, hogy 1664-ben jelen volt a török háborúban, csak az Erfurt városával való konfliktusról.

A pamflet azt is érzékeltette, hogy a Német-római Birodalomban 1663–1664 nagy kihívása után a török elleni küzdelem kikerült a kulcsproblémák közül, bár a Kréta szigetért küzdő Velence helyzetéről esett pár szó, mert Kandia vára 1669. szeptember 6-án kapitulált. A diplomáciai jelentésekkel egybevágoan értékelő fiktív jelenet szerint az Oszmán Birodalom is belátja az erőgyűjtés fontosságát,¹⁶ „belső monológjában” és nyilvánosan „megszólalva”. A pamfletben az 1670. április 29-én megválasztott, 1670. május 11-én koronázott X. Kelemen pápa (1670–1676) alakja is megjelent, utalva a pápaság török elleni küzdelmet Lengyelországban segítő koncepciójára, ami 1672-re válik manifesztté, de már korábban is megragadható, melyet X. Kelemen pápa már Emilio Altieriként, IX. Kelemen pápa lengyel nunciusaként képviselt.¹⁷

A kézirat nem szerepel évszám, de a szövegből – jórészt éppen a magyar vonatkozásokból – kikövetkeztethető, hogy 1670 késő nyarán íródott. Az aktuális politikai krízis hamar kitűnt, elsőik között „kapott szót” az 1670. április 18-án Bécsben letartóztatott Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc és az 1670. július 3-án elfogott Hans Erasmus Tattenbach (1631–1671). A keresztnéveket nem adta meg a kiadvány, de jelezte a Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc, valamint a Zrínyi Péter és Rákóczi Ferenc közötti rokoni viszonyt. A főúri szervezkedés meghatározó politikusai között nem jelent meg az 1667-ben elhunyt Wesselényi Ferenc nádor (1655–1667) alakja. Az 1670. szeptember 3-án letartóztatott Nádasdy Ferenc országbíró szerepe sem került be a pamfletbe. Nincs utalás a magyar egyházi főméltóságokra, sem az 1663-1664 közötti török elleni háborúra. A szöveg a „királyok játékával királyságot remélő” Zrínyi Péterre fókuszál, többször említve Zrínyi „pártját”. A felső-magyarországi protestánsok felekezeti sérelmei is megjelentek, reálisan láttatva a Rákóczi Ferenc mögött felsorakozó protestáns köznemesség jelentőségét.¹⁸ Ernst Rüdiger von Starhemberg (1638–1701) gróf neve is szerepelt, aki ekkor ezredesként szolgált Felső-Magyarországon, s akinek 1670. április 7-i elfogatása volt északon a jeladás a felkelés kirobbantására. A pamfletben név nélkül, az uralkodóhoz hű politika is megjelent.

A pamfletszerző jólétesültségére világít rá Jacques Bretel de Grémonville (1625–1686) bécsi francia követ, rendkívüli megbízott megjelenítése. A fiktív beszélgetés többször mutatott rá Grémonville és Zrínyi Péter együttműködé-

¹⁶ ÖZGÜR 2016, 99–127.

¹⁷ TUSOR 2004, 67.

¹⁸ R. VÁRKONYI 2002, 423–460.

sére. Grémonville a francia orientáció lehetőségét képviselte az 1664 őszi kibontakozó krízisben, elsőként Lippay György esztergomi érsekkel (1642–1666) kapcsolatba lépve, aki válogatott szófordulatokkal álcázva, de XIV. Lajos oltalmát kereste a Magyar Királyság számára a vasvári békekötés után,¹⁹ bár Lippay György hamar kételkedni kezdett a francia diplomácia megbízhatóságában.²⁰ Zrínyi Péter kezdetben a Velencéből Lengyelországba küldött Pierre de Bonzi béziers-i püspökkel folytatott titkos tárgyalást, majd Bécsben Grémonville követével is. A pamfletben a játékos forma kétértelműségével merült fel Zrínyi Péter királlyá választásának lehetősége, amit de Bonzi is fölvetett a jelentései szerint.²¹ A pamflet lényeglátóan azt hangsúlyozta, hogy XIV. Lajos zavartkeltő időnyerésre törekszik a közép-európai térségben.²²

A szellemes pamfletet nyomtatásban is közzétették, formailag több változatban, ám minden alkalommal jelöletlen a szerző és a kiadási hely. A VD17 több példányt tart számon.²³ Három kiadvány címlapján szerepel az 1670-es évszám, három változat 1671-es.²⁴ Két 1670-es példány²⁵ mellett egy 1671-es kiadású Münchenben őrzött változat szövegét tekintve teljesen egyezik, bár sűrűbb szedésű változat. Wolfenbüttelből ismert egy 1670-es variáns, mely kisebb betűmérettel szintén sűrű szedésű, de megtartja az áttekinthetőséget, külön sorral jelezve a „megszólalót”.²⁶ Két 1671-es példány szedése az 1670-es wolfenbüttelihez hasonlít.²⁷

A keretjáték sok szereplője egyezik egy 1672-ben Hollandiában kiadott, majd németre fordított röplapével.²⁸ A képen négy szimbolikus alak látható, míg a szöveg 36 politikai tényezőt jelenített meg Svédországtól Portugáliáig, Angliától Velencéig, köztük az Erdélyi Fejedelemséget s Hamburgot is. Egy másik variánsban a cím kiemelte az államelméleti problémákat.²⁹

Nincs nyoma annak, hogy a „Traplier-Spiel”-t Hamburgban vagy Frankfurtban kiadták. Hamburgban gyorsan nőtt a magyar vonatkozású kiadványok

¹⁹ TUSOR 2021, 15–22.

²⁰ BÉRANGER 1967, 282–283, 287.

²¹ TUSOR 2021, 21; BÉRANGER 1967, 280.

²² BÉRANGER 1967, 282–287; TÓTH 2017, 294–296; DUINDAM 2003, 232.

²³ Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts.

²⁴ Das Frantzösche Traplier-Spiel, München, 1671, Bayerische Staatsbibliothek (BSBM) Res 4 Eur 370, 20.

²⁵ BSBM 4. EUR 282, Bamberg, Staatsbibliothek 22 B 5–6.

²⁶ Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek QuN 229 (33).

²⁷ Herzogin Anna Amalia Bibliothek Weimar, T 3: 10, Darmstadt Universitäts- und Landesbibliothek Gü 10706.

²⁸ PAAS 2010, 65, P-2975.

²⁹ *Uo.*, 66, P-2976.

száma a 17. század utolsó harmadában. Nádasdy Ferenc, Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc 1671. április 30-i bécsi, illetve bécsújhelyi kivégzésének részletes összegzését Gottfried Schultze hamburgi kiadó (1643–1686) tette közzé, amint jelezte, egy 1671 májusi bécsi nyomtatvány nyomán.³⁰ A Pozsonyban kivégzett Bónis Ferenc neve nem kerül bele a „Trapelier-Spiel”-be. Erasmus Tattenbachot 1671. december elsején végezték ki. Az 1671-es kiadványok sem tértek ki a kivégzésekre, bár már az 1670-es változatban is előkerül, hogy Zrínyi, Frangepán és Tattenbach a fejével játszik.

Frankfurt am Main a 17. század közepéig számított a magyar vonatkozású kiadványok egyik délnémet fellegrárának. Az 1664-es hadi eseményekről készült német röplapok 10%-a Frankfurt am Mainból származott,³¹ a jónevű Abraham Aubry kiadó tizennégy nívós röplapot tett közzé. Több képes beszámolón megadta a nevét Johann Georg Schleder (1597–1685) szerkesztő.³² 1665-ben a Frankfurt am Mainban és Nürnbergben Daniel Fievet (1653–1673) és Paul Fürst által kiadott „Ortelius redivivus” kínált sok érdemi információt.³³ A Jacobus Francus álnév alatt 1588-tól 1806-ig félévenként közzétett nagy renoméjű, frankfurti vásári füzet 1671-ben metszetet is kiadott Nádasdy Ferenc, Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc kivégzéséről.³⁴

A pamflet kéziratos változata hosszabb a nyomtatott variációknál, a szereplők többször szólalnak meg, bár jórészt a mondatok egyszerűsítéséből fakadt a kiadványok rövidülése. A kéziratban gyakoribb a játék menetére való kétértelmű célzás. Nincs releváns különbség a gondolatmenetben, de a kézirat többször utal a hatalomgyakorlás morális kihívásaira, a döntéshozás felelősségére, a hírnévre. I. Lipót neve csak a kéziratban olvasható, a nyomtatott formában császár. Néhány név szerint említett jelentős politikus és katona csak a kéziratban fordul elő. A kéziratban a francia király utáni második szereplőként Sagan hercege bizonygatja I. Lipóthoz való hűségét. A Sziléziához tartozó hercegség címét III. Ferdinánd adományozta 1646-ban Wenzel Eusebius von Lobkowitz (1609–1677) cseh arisztokratának, aki a Hadi Tanács élén (1649–1665), majd főudvarmesterként, 1657-től Titkos Tanács tagjaként nagyívű karriert futott be. 1674. október 16-án azonban el kellett hagynia a császári udvart a XIV. Lajossal

³⁰ *Ausführliche und Warhafftige Beschreibung, Wie es mit denen Criminal-Processen, und darauß erfolgten Executionen, wider die drey Grafen Frantzen Nadasdi, Peter von Zrin und Frantz Christophen Frangepani eigentlich hergangen*, Hamburg, bey Gottfried Schultze, den 20. May 1671.

³¹ G. ETÉNYI 2017, 256.

³² PAAS 2017, 316–364.

³³ MAYERN 1665.

³⁴ *Relationis Historicae Semestralis continuatio...* Autumnalis 1673, 74–75. BSBM 4 Eph. pol 32/1679–1684.

való együttműködést kereső politikája miatt. Az éles szemű pamfletszerző már jóval a politikai bukás előtt jelezte a francia orientációjú politika tarthatatlanságát Bécsben. Zrínyi Péter letartóztatásakor 1670 áprilisában a birtokokat feldúló,³⁵ majd Felső-Magyarországra vezényelt Paris Spankau (1610–1675) császári tábornok neve is csak a kéziratban olvasható.

A nyomtatott változatban sok az egyértelműen nem azonosítható célzás. A „császárhű magyarok” Rákóczi Ferenchez szólva „Maledetta Razza”-ként egy mindvégig hamisan játszó „végzetes fajta nőszemélyt” is említenek, névvel nem jelölve, hogy Rákóczi Ferenc feleségére, Zrínyi Ilonára, vagy anyjára, Báthory Zsófiára vonatkozik-e az utalás, aki a fiát ki tudta menteni a megtorlás alól, de amint a szövegben a magyarországi protestánsok kiemelik, a felekezeti viszonyokat erőteljesen befolyásolta. Johann von Sporck (1600–1679) felső-magyarországi főparancsnok katonai szerepe is megjelent a szövegben. Szintén homályos utalás található a műben Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc s a bécsi Herrengasse és a Kärtner kapu kapcsán, bár Tattenbach esetében egyértelmű, hogy a szöveg szerint Graz környéki birtokait félti a veszélyes akció miatt. A Zrínyi család sokáig élvezte a Freyung mellett, a Herrengassen álló Zrínyi-palota császári udvarhoz való térbeli közelségének előnyét, de Zrínyi Miklós 1650-ben eladta,³⁶ így nem egyértelmű az utalás 1670-ben. 1513-tól az alsó-ausztriai rendek palotája is ott található.

A császári udvar viszonyai között és Bécsben is otthonosan mozgó szerző akár lehetett diplomata is, hiszen éppen az 1670-es években keletkezett franciaellenes pamfletek kapcsán mutatható ki Franz Paul Freiherr von Lisola (1613–1674) intenzív röpiratírói tevékenysége.³⁷ Valószínűbb azonban, hogy a szerző egy, a Német-római Birodalom belső viszonyait jól ismerő ágens. A szöveg készülhetett Frankfurt am Mainban is, hiszen a birodalmi város az 1670-es években a franciaellenes holland propaganda fontos közvetítő központjaként működött. A legrészletesebb kéziratvariánsról elképzelhető, hogy nem másolat, hanem szerzői példány, s ezért is tartották oly nagy becsben a feltehetőleg eredetileg frankfurti, majd a hamburgi gyűjtők.

³⁵ *Bibliotheca Zriniana*, 1991, 13.

³⁶ SCHMIDT 2014, 62–78; OPLL, SCHEUTZ 2014, 120.

³⁷ BAUMANN 1994, 24–28.

Hivatkozott irodalom

- BAUMANN 1994 – BAUMANN, Markus, *Das publizistische Werk, Der kaiserlichen Diplomaten Franz Paul Freiherr von Lisola (1613–1674), Ein Beitrag zum Verhältnis von Absolutischem Staat Öffentlichkeit und Mächtepolitik in der frühen Neuzeit*, Berlin, 1994, 24–28.
- BERGHAUS 1985 – BERGHAUS, Günther, *Georg Greflinger als Journalist und historisch-politischer Schriftsteller = Wolfenbütteler Barock-Nachrichten*, 12(1985), 1–14.
- BÉRANGER 1967 – BÉRANGER, Jean, *Francia-magyar kapcsolatok a Wesselényi-összeesküvés idején (1664–1668) = Történelmi Szemle*, 10(1967/3), 275–291.
- BÖNING 2005 – BÖNING, Holger, *Weltaneignung durch ein neues Publikum, Zeitungen und Zeitschriften als Medientypen der Moderne = BURKHARDT, Johannes, WERCKSTETTER, Christine, Kommunikation und Medien in der Frühen Neuzeit*, München, 2005, 105–134.
- DUINDAM 2003 – DUINDAM, Jeroen, *Vienna and Versailles, The Courts of Europe's Dynastic Rivals (1550–1780)*, Cambridge, Cambridge University Press 2003, 232.
- Bibliotheca Zriniana*, 1991 – *A Bibliotheca Zriniana története és állománya, írták és összeáll. Hausner Gábor, Klaniczay Tibor, Kovács Sándor Iván, Monok István, Orlovsky Géza, Bp., Argumentum, Zrínyi, 1991 (Zrínyi-könyvtár, 4).*
- GARBER 2012 – GARBER, Klaus, *Hamburg – nicht nur ein Sonderfall der deutschen Geschichte, Eine Betrachtung zur Literatur der Frühen Neuzeit und ihren geschichtlichen Voraussetzungen = STEIGER, RICHTER (Hrsg.), Hamburg*, 2012, 13–43.
- G. ETÉNYI 2013 – G. ETÉNYI Nóra, *A kártyajáték mint politikai szimbólum a kora újkorban = Sic itur ad Astra*, 63(2013), 67–92.
- G. ETÉNYI 2017 – G. ETÉNYI Nóra, *Hírnév és politika, A hadvezér és államférfi Zrínyi Miklós híre a Német-római Birodalomban = Határok fölött, Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról*, szerk. Bene Sándor, Fodor Pál, Hausner Gábor, Padányi József, Bp., MTA BTK, 2017, 241–260.
- KRIEGER 2012 – KRIEGER, Martin, *Hamburg = Handbuch kultureller Zentren der Frühen Neuzeit, Städte und Residenzen im alten deutschen Sprachraum*, Bd. 2., Hg. von Adam Wolfgang, Siegrid Westphal, Claudius Sittig, et al., Münster, [s. typ.], 2012, 797–829.

- LOHSE 1968 – LOHSE, Brigitte, *Die historischen Handschriften der Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg Cod. 1-100.*, Hamburg, Hauswedell, 1968.
- MALETTKE, 2012 – MALETTKE, Klaus, *Hegemonie – multipolares System – Gleichgewicht, Internationale Beziehungen 1648/1659-1713/1714, Handbuch der Geschichte der Internationalen Beziehungen*, Band 3., Paderborn, München, Wien, Zürich, Ferdinand Schöningh Verlag, 2012.
- MAYERN 1665 – MAYERN, Martin, *Ortelius Redivivus et Continuatus Oder Ungarische Kriegs-Empörungen, Historische Beschreibung von die 1607 bis an der 1665 Jahr vermehret*, Frankfurt am Main, Nürnberg, Fievet Fürst, 1665.
- MULSOW 2012 – MULSOW, Martin, *Entwicklung einer Tatsachenkultur, Die Hamburger Gelehrten und ihre Praktiken 1650–1750* = STEIGER, RICHTER (Hrsg.), Hamburg, 2012, 45–63.
- OPITZ 2015 – OPITZ, Ursula, *Die Illustrationen Philipp Uffenbachs für die Frankfurter Messrelationen*, 2015. www.academia.edu/12137573
- OPLL, SCHEUTZ 2014 – OPLL, Ferdinand, SCHEUTZ, Martin, *Der Schlierbach-Plan des Job Hartmann von Enenkel, Ein Plan der Stadt Wien aus dem frühen 17. Jahrhundert*, Wien, Böhlau, 2014, 120.
- ÖZGÜR 2016 – ÖZGÜR Kolcak, *Walter Leslie Habsburg-követ látogatása a Por-tán, Diplomáciatörténeti adalékok (1665–1666)* = *Aetas*, 31(2016/3), 99–127.
- PAAS 2010 – PAAS, John Roger, *The German political Broadsheet 1600–1700*, Vol. 10, 1671–1682, Wiesbaden, Harrassowitz, 2010.
- PAAS 2017 – PAAS, John Roger, *Johann Georg Schleder (1597–1685) Journalist, Chronickler and Broadsheet Writer = Broadsheets, Single-Sheet Publishing in the First Age of Print*, ed. Andrew Pettegree, Leiden, Brill, 2017, 316–364.
- RAABE 1977 – RAABE, Paul, *Öffentliche und Privatbibliotheken im 17. und 18. Jahrhundert*, Bremen, Wolfenbüttel, Jacobi-Verlag, 1977.
- R. VÁRKONYI 1975 – R. VÁRKONYI Ágnes, *Török világ és magyar külpolitika*, Bp., Magvető, 1975 (Gyorsuló idő).
- R. VÁRKONYI 2002 – R. VÁRKONYI Ágnes, *A Wesselényi-szervezkedés történetéhez 1664–1671* = *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, szerk. Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György, Bp., MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtudományi Kutatócsoportja, 2002 (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2), 423–460.
- R. VÁRKONYI 2010a – R. VÁRKONYI Ágnes, *A közvetítő Johann Philipp von Schönborn és a török háború (1657–1664)* = *Uő, Európa Zrínyije, Válogatott tanulmányok*, Bp., Argumentum, 2010, 202–228.

- R. VÁRKONYI 2010b – R. VÁRKONYI Ágnes, *Egyetemes játéktér – magyar politika* = Uő, *Európa Zrínyije, Válogatott tanulmányok*, Bp., Argumentum, 2010, 269–310.
- SCHMIDT 2014 – SCHMIDT Péter, *A Zrínyi család házai Bécsben = Költő, hadvezér, államférfi, Zrínyi Miklós 1620–1664*, szerk. Rostás Tibor, Bp., Szépművészeti Múzeum, Magyar Nemzeti Galéria, 2014 (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 2014/6), 62–78.
- STEIGER, RICHTER (Hrsg.), *Hamburg, 2012 – Hamburg, Eine Metropolregion zwischen Frühen Neuzeit und Aufklärung*, Hrsg. Johann Anselm STEIGER, Sandra RICHTER, Berlin, Akad. Verl., 2012.
- TAMÁSSY-LÉNÁRT 2016 – TAMÁSSY-LÉNÁRT Orsolya, *Der Ungarische Kriegsroman, Medien, Wissen und Fremdwahrnehmung bei Eberhard Werner Happel*, Wien, New Academic Press, 2016 (Mitteleuropäische Geschichte und Kultur – Studienreihe, 1).
- TÓTH 2017 – TÓTH Ferenc, *Zrínyi és a franciák Magyarországon 1664-ben = Határok fölött, Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról*. szerk. Padányi József, Bene Sándor, Fodor Pál, Hausner Gábor, Bp., MTA BTK, 2017, 289–298.
- TUSOR 2004 – TUSOR Péter, *A barokk pápaság 1600–1700*, Bp., Gondolat, 2004, 67.
- TUSOR 2021 – TUSOR Péter, „*Pour les intérêts d’ un si grand Roi?*”, *Lippay György esztergomi érsek és a „Wesselényi-összeesküvés” = Egyháztörténeti Szemle*, XXII(2021/4), 7–42.
- WREDE 2004 – WREDE, Martin, *Das Reich und seine Feinde, Politische Feindbilder in der Reichspatriotischen Publizistik zwischen Westfälischen Frieden und siebenjährigen Krieg*, Mainz, Philipp von Zabern, 2004.